

(Uit: Zin in ouder worden. Persoonlijke beschouwingen over zingeving.
Cahiers Ouderdom en Levensloop. 32. Bohn Stafleu Van Loghum 1993)

HOOFDSTUK 1:

Zoveel hoofden, zoveel zinnen

Gerard Koek

Autobiografische schets

Geboren in 1929, uit een kinderrijk gezin met een langdurig zieke vader. Een dorp uit de sfeer van het rijke roomse leven. Een uitgestrekt polderlandschap met sloten vol kroos, vis, plompeblaren en libellen. Een bewaarschool, geleid door nonnen met ruisende rokken. Een dorpsschool met meesters en juffrouwen en af en toe de pastoor of kapelaan, die de katechismus liet opdreunen: "Waartoe zijn wij op aarde?" "Wij zijn op aarde.". Misdienaar in de parochiekerk. Een klein-seminarie met een jongens- en man-nensfeer, gevuld met vroomheid en kinderlijke vreugden. De hongerwinter thuis, waarin de fiets met de houten banden en de zoektocht naar dorsende boeren de dagen vulde.

Noviciaat, groot-seminarie en priesterwijding: een sfeer van stilte, liturgische gezangen en studie, aanvullende theologische studie in Rome: de beleving van de geslotenheid van de Vaticaanse wereld, gemengd met een niet te stillen honger naar kennis op het gebied van filosofie en psychologie. Docent dogmatiek aan het Groot-seminarie: voortdurende poging om de kerkelijke dogma's dichter bij het levensgevoel van de moderne tijd te brengen; steeds meer wegdrijvend uit het kerkelijk en godsdienstig vaarwater. Afscheid uit het ambt en van het geloof van mijn jeugd: strubbelingen met het kerkelijk gezag over dispensatie (een kerkelijk gezag dat wel wil zwichten voor 'een vrouw in het spel', maar niet voor 'geloofsafval'). Verantwoording van mijn afscheid uit ambt en kerk in het boek "Crisis van het ambt" (1967) met als eigen bijdrage: De menopauze van de kerken. Opbouw van een maatschappelijk bestaan: vormingswerker, redacteur op een uitgeverij, filosofieleraar op een Sociale Academie.

Getrouwd en twee kinderen: een 'oude' vader die zich jong voelt. Filosofieonderwijs aan werkende studenten: het meedenken over de problemen van de jaren 60 en 70 (het marxisme, de vrouwenbeweging, het ik-tijd) en de terugkeer tot de praktijk van het alledaagse welzijnswerk. Een leeswolf op het gebied van filosofie en belletrie. Onderwijskundig medewerker bij opleidingen voor oudere mensen en voor randgroepjongeren. Keuze voor de V.U.T: wegvallen van werkdruk in mijn hoofd en terugvinden van mijn eigen levenstempo. Tijd om een boek te schrijven over 'de zin van het leven': verrijkend voor mijn eigen leven, ook al komt het boek misschien nooit uit mijn handen. De meest dierbare gedachte uit dit boek is voor mij die van een russische romanschrijver : "Het leven is van alles... Een lapjeskat" .

Inleiding

Een 'ongeneselijke ziekte' heeft zich van mij meester gemaakt: het vragen naar de zin van het leven. Zo om mij heen te zien ben ik niet de enige die hiermee besmet is. Ik heb zelfs het idee, dat deze 'ziekte' zich op bepaalde momenten, vooral bij diep-ingrijpende levens-ervaringen, bij iedere mens openbaart. Ze drukt zich uit in vragen als: 'Heeft mijn leven zin en zo ja, welke zin heeft het dan? Heeft het leven überhaupt wel zin?' Geen mens wordt voor deze existentiële vragen gespaard. Ieder mens wordt gedwongen over deze vragen na te denken. Bij de meeste mensen gebeurt dat op een gevoelsmatige basis, gebonden aan concrete ervaringen. Het heeft dikwijls weinig rationele samenhang. Maar op deze wijze vormen vele mensen zich toch vaagweg een beeld van hoe ze het leven ervaren. Ze voelen heel goed aan of ze het leven de moeite waard of waardeloos vinden, ook al kunnen ze dat moeilijk in een samenhangend betoog onder woorden brengen.

Bij dit laatste heb ik me nooit kunnen neerleggen. Wat vaagweg in mij aanwezig was over de zin van het leven, heb ik in de loop van mijn leven willen verhelderen. Dat had met twee factoren te maken: met de filosofie en met mijn leeftijd.

Filosoferen is niet alleen jarenlang mijn broodwinning geweest, maar ook mijn levensvreugde. Ook al dwaalde ik er soms ver vanaf, diep in mijn hart ben ik het eens gebleven met de uitspraak van Albert Camus: "Oordelen of het leven wel of niet de moeite waard is geleefd te worden, is antwoord geven op de fundamentele vraag van de filosofie. Al het andere -of de wereld drie dimensies, de geest negen of twaalf categorieën heeft- komt pas daarna. Dat is maar spel; eerst moet men antwoord geven"ⁱ.

Ook de *jaren* hebben een rol gespeeld. Door het ophouden van mijn baan is er in mijn hoofd veel meer ruimte vrij gekomen om mij met deze fundamentele kwestie bezig te houden. Dit heeft tot gevolg gehad, dat mijn eigen mening over de zin van het leven zich in de loop van de jaren dieper in mij wortel heeft geschoten. Een van de beelden die mij hierbij heeft geïnspireerd was dat van Sisyfus. Volgens Camus moet men zich Sisyfus, in zijn zinloze bezigheid van de steen naar boven te duwen om hem daarna weer naar beneden te zien rollen, als een gelukkig (en ook nog solidair) mens voorstellen. Ik ben deze uitspraak in de loop van mijn leven steeds beter gaan begrijpen. Ook als het leven geen zin heeft (en dat vind ik), kan mijn leven zinvol zijn. Maar hoe kan ik dat standpunt voor mijzelf filosofisch verhelderen en ook nog aan anderen duidelijk maken?

Eigen onderzoek: Bovenstaande vragen vormden het begin van een eigen onderzoek op het gebied van de filosofie naar de zin van het leven. Ik kwam al gauw tot de ontdekking, dat de filosofie ofwel deze vraag uit de weg gaat vanuit de stelling: het is een onzinnige, onoplosbare vraag, ofwel bij haar analyses zoveel gezichtspunten aansleept, dat de argeloze onderzoeker binnen de kortste keren in een labyrint van wegen terecht komt en het spoor bijster raaktⁱⁱ. Ik vind, dat de filosofie deze vraag niet uit de weg mag gaan. Daarmee heb ik gekozen voor het labyrint. In dit labyrint vertoeven heb ik nooit vervelend gevonden. Er waren zoveel spannende wegen te ontdekken, dat het vinden van een uitgang niet meer van belang was. Ik ben er trouwens steeds meer van overtuigd geraakt, dat de zin van het leven uiteindelijk niet in woorden te vangen is, ook al moeten we die poging nooit opgeven. De zin of onzin van het leven ligt niet in het denken over het leven, maar in het leven zelf. Daarmee behoudt het zijn ongrijpbaarheid.

Wat hieronder volgt, is geen gedetailleerd verslag van deze speurtocht. Ik haal hier alleen een aantal momenten uit mijn onderzoek naar de zin van het leven naar voren, die voor mijzelf van belang zijn geweest. Dat waren inspirerende of afstotende gedachten van anderen; losse invallen van mijzelf; literaire beelden die mij veel meer aanspraken dan de abstracte ideeën van de filosofie; pogingen tot begripsanalyse of samenhang tussen de begrippen, enz. Uit mijn relaas zal vanzelf duidelijk worden, dat ik het probleem niet heb opgelost en nog steeds in het labyrint dwaal. Wel heb ik voor mijzelf veel verrassende inzichten verworven, die ik graag aan u als lezer wil overdragen.

Een klein houvast voor de lezer. Voordat ik u in het labyrint van wegen binnenvoer, wil ik u toch enkele oriëntatiepunten meegeven. Bij mijn eigen ordening van het materiaal heb ik steeds een driedeling aangehouden: 1. hoe ziet de vraag naar de zin van het leven er uit? 2. Welke antwoorden zijn er in de loop der eeuwen op deze vraag gegeven en waarom hebben wij als moderne mensen moeite met deze antwoorden? 3. Hoe ziet de situatie van de moderne mens, zoals ik die zie, met betrekking tot zingeving er uit? De voor u liggende tekst bevat naast algemene, wat objectieve beschouwingen over de zin van het leven ook een aantal persoonlijke waardeoordelen. Het eerste deel inventariseert de vraag en lokt daarmee nog niet veel persoonlijk commentaar uit. Dat is wel het geval bij het vervolg van mijn tekst, als het gaat over de antwoorden op de vraag naar de zin van het leven en over de situatie van de moderne mens. Hierin poneer ik af en toe waardeoordelen, die gebaseerd zijn op mijn eigen leven, maar in mijn ogen soms ook van betekenis zijn voor het leven van anderen. Ik zal proberen zoveel mogelijk aan te geven, waar mijn eigen waardeoordelen een rol gaan spelen. Mochten ze u niet bevallen (wat u goed recht is), dan moet u de titel van mijn bijdrage maar voor ogen houden: 'Zoveel hoofden, zoveel zinnen'.

Analyse van de vraag

De vraag naar de zin van het leven steekt scherp af tegen allerlei andere vragen die u en ik zich in ons dagelijks leven stellen: Wat eten we vandaag? Gaat het goed met je? Kan ik je ergens mee helpen? Mag ik met je vrijen? Dat zijn allemaal vragen, die over een deel-moment van ons leven gaan. De vraag naar de zin van het leven betreft echter ons leven als geheel, de ervaring die we hebben over ons leven als geheel. Een eigenaardig soort vraag dus. Bestaat het leven als geheel wel? Wanneer stellen we eigenlijk de zin-vraag in ons dagelijks leven? Waar vragen we eigenlijk naar? Wat is de inhoud van de vraag?

LEVEN, LEVENSLOOP EN LEVENSVERHAAL

Leven. Bij de vraag naar de zin van het leven draait alles om het leven en de opvattingen die ik en u hier over hebben. Wat is eigenlijk het 'menselijk leven', waar ik de zin van wil zoeken? Om niet meteen in te ongrijpbare grootheden te vervallen heb ik steeds geprobeerd me een beeld te vormen, niet van ons leven als mensheid, laat staan van het leven in het algemeen, maar van ons *individuele* leven. Ik voel me aangesproken door de omschrijving,

die de filosofe Hannah Arendt heeft gegeven van ons individuele leven: "Leven betekent, in een wereld te leven die aan je eigen komst vooraf is gegaan en je eigen vertrek zal overleven. Op dit niveau van in-leven-zijn-zonder-meer zijn verschijnen en verdwijnen, zoals het één op het andere volgt, de oergebeurtenissen die als zodanig de tijd afbakenen, de tijdsspanne tussen geboorte en dood"ⁱⁱⁱ. Deze omschrijving wijst me op twee elementen, die voor mij het menselijk leven tekenen: vluchtigheid en belangrijkheid. Iedere mens komt even op en gaat dan weer af. Hij of zij heeft een drang zich te vertonen (opkomen) en door zijn aanwezigheid en handelen een spoor achter te laten (iemand worden in de ogen van anderen en hiermee in zijn eigen ogen).

Levensloop en levensverhaal. De korte levensbaan, die loopt van de wieg tot het graf, lijkt op het eerste gezicht op een rechte lijn. Dat zou ons goed uitkomen, want het verleent aan ons leven een zekere eenheid, die we zo graag willen. We hebben graag houvast aan de chronologie van het 'en toen' en 'toen', d.w.z. aan een zekere rechtlijnigheid van gebeurtenissen die allemaal van dezelfde waarde zijn. Maar -jammer voor ons- het leven verloopt meestal niet op deze wijze. Dat maakt het vertellen van ons levensverhaal ook zo moeilijk. We moeten dan niet alleen oog hebben voor de gewone gebeurtenissen, die de continuïteit van ons leven aangeven, maar ook van de 'dramatische momenten', die de rechte lijn doorbreken en ons leven van richting kunnen veranderen. Er zijn immers momenten in ons leven, die een veel wijdere betekenis krijgen dan het moment waarop- en de plaats waar ze gebeuren. Ze kunnen ons gewone gangetje in de war brengen en van richting doen veranderen. Het beeld van een leven vol gebeurtenissen die allemaal op een rechte lijn geplaatst kunnen worden lijkt wel erg mooi, maar klopt in feite niet. Het leven verloopt over het algemeen via veel kronkels en zijpaden, die zich van een rechte lijn niets aantrekken^{iv}. Sommige zijpaden blijken naderhand hoofdwegen te zijn.

Toch heeft de levensloop van ieder van ons ondanks zijn grilligheid wel een aantal vaste ontwikkelingsfasen, die de zin van het leven-in-zijn-geheel mede bepalen. Ik denk hierbij aan jeugd, volwassenheid en ouderdom. Deze fasen brengen eigen ervaringen mee en hebben een eigen betekenis in het geheel van de levensloop. Ik ben me bewust, dat de vraag naar de zin van de levensloop in het geheel veel profijt kan hebben van een filosofie van de zin van deze levensfasen binnen het geheel van het leven. Ik ben deze denkwegen in het labirint wel tegengekomen, maar ik heb ze bewust links laten liggen om niet nog meer te verdwalen. Alleen

voor de fase van het ouder-worden heb ik een kleine uitzondering gemaakt.

CRISSEN IN ONS DAGELIJKS LEVEN

Ons dagelijks leven. Om ons te beschermen tegen de chaos van het leven kruipen we in de gewone gang van ons dagelijks leven. We willen wel 'groots en meeslepend' leven, maar bewegen ons toch in een vaste orde: de orde van dag en nacht, de orde van de jaargetijden en vooral de sociale orde. Het leven wordt tot een steeds terugkerend proces van eten, slapen, werken, vrijen, uitrusten, met alle gewoontevorming en routine die hier aan vastzitten. Dit ritme wordt hier en daar nog wel eens doorbroken (anders gebeurde er niet veel in het leven), maar herneemt heel gemakkelijk zijn oude gang. Het is geen wonder, dat het dagelijks leven de ondertoon krijgt van banaliteit en saaiheid. Alles wordt voorspelbaar. Het is het tegenbeeld van wat we ons in onze dromen van het leven voorstellen.

Ons dagelijks leven heeft hierdoor twee gezichten. Het is de wereld waarin we onze identiteit verwerven, onze sociale rollen aanleren waarmee we ons in het leven staande kunnen houden. Alle belangrijke gebeurtenissen van het leven zoals geboren-worden, trouwen, kinderen krijgen, ouder worden en sterven vinden hierin plaats. Maar het is ook de wereld van het vanzelfsprekende, van de gewone gang van zaken, waarvan het meestal niet de moeite loont om 'over naar huis te schrijven'. De zin van het dagelijks leven gaat gemakkelijk op in het uitvoeren van routine-handelingen en vormt dan ook geen onderwerp voor een spannend levensverhaal. Alles gaat zijn normale gangetje, totdat er scheuren optreden in dit dagelijkse ritme en de vraag naar de zin van ons leven zich aandient. Het dagelijks leven bevredigt emotioneel niet meer en gaat zijn vragen aan ons stellen: "Is dit leven nu de moeite van het leven waard"?

Crisissen in de zingeving. Er kunnen allerlei voorvallen in ons leven plaats vinden, die een crisis kunnen veroorzaken. We zijn even het vanzelfsprekende van ons leven kwijt. Meestal verdwijnt dat gevoel van desoriëntatie weer heel snel als we een uitweg of een oplossing voor het probleem of de situatie hebben kunnen bedenken. Soms gaan ze vanzelf over ("Komt tijd, komt raad"). Er zijn echter crisissen, die existentieel van aard zijn. Ze grijpen diep in ons bestaan in. Ze verstoren grondig de gewone dagelijkse gang van zaken. Ze dwingen de mens op afstand naar zijn leven te kijken en de vraag naar de zin van het leven te stellen. De wortel van deze existentiële crisissen wordt gevormd door het feit, dat we het

gevoel hebben, dat we nooit uit het leven kunnen halen, 'wat er eigenlijk in zit'. Het 'volle' leven ontsnapt ons, omdat het onuitputtelijk is en ieder van ons maar een klein deeltje hiervan realiseert. Dat vormt de bron van de spanning tussen de feitelijkheid van ons leven en de verwachtingen, die we er van hebben.

Het is mogelijk, dat deze storing zonder enige aanwijsbare oorzaak optreedt. Ineens verschijnt ons leven in een ander licht en wordt het web van de vanzelfsprekendheden uit elkaar gescheurd. In een van de romans van Kundera^v wordt de mens getekend als 'levend op de grens van zinvol en zinloos'. De hoofdpersoon denkt bij zichzelf, dat bij het ouder-worden de eindeloze herhaling van de dingen de oorzaak is, dat het leven zijn vitale kracht (zijn zin) verliest.

Daardoor wordt de grens tussen zinvol en zinloos zichtbaar. Maar uit de discussie die hierop volgt wordt duidelijk, dat de grens niet een bepaald breekpunt in het leven is. De grens is altijd bij ons. Het leven hangt af van een spinnewebdraad. "Er is zo weinig nodig, een minuscuul briesje, de dingen verschuiven iets en datgene waarvoor men daarnet nog zijn leven wilde geven, blijkt plotseling zonder inhoud". De grens is geen produkt van herhaling, ofschoon de herhaling een van de manieren kan zijn om de grens zichtbaar te maken.

Meestal zijn er echter in ons leven konkrete aanleidingen, die de de vraag naar de zin van het leven kunnen oproepen. Om er enkele te noemen: langdurige werkloosheid, het wegvallen van affectieve relaties door echtscheiding of dood van onze partner, het uit-huis-gaan van de kinderen, ernstige geestelijke en lichamelijke aftakeling. Ook de wereld om ons heen kan ons een gevoel van zinloosheid geven: de dreiging van een atoomoorlog of de vernietiging van ons milieu. Het kan ook te maken hebben met bepaalde ontwikkelingsfasen in ons leven, b.v. de midlife crisis of het ouder-worden.

Omdat het hier over existentiële krisissen gaat, zijn die momenten of gebeurtenissen belangrijk die voor ons de grenzen van het leven zichtbaar maken. Karl Jaspers (1883-1969) noemt dit de 'grenssituaties', zoals dood, toeval, lijden, strijd, schuld, liefde^{vi}. Juist door deze ervaringen, waarin we met onze grenzen worden geconfronteerd, worden we radikaal op onszelf teruggeworpen. Het zijn bijzondere gelegenheden om ons tot zelfbezinning te 'dwingen'. Ze zijn geen gewone, op routine gebaseerde situaties, maar situaties die ons tot op de bodem raken.

KOSTEN-BATENANALYSE

De vraag "Heeft het leven zin?" heeft voor mijn gevoel een wat plechtige en massieve klank. In onze gewone omgangstaal gebruiken we meestal een andere uitdrukking: 'Vind ik mijn (het) leven de moeite van het leven waard? Is het in mijn eigen ogen zinvol?'

Zo'n omzetting van een vraag is natuurlijk wel aardig, maar of daarmee de beantwoording van de vraag gemakkelijker wordt staat nog te bezien. Laat ik de vraag eens wat nauwkeuriger bekijken. De vraag heeft een uitgesproken modern-westers tintje. Een vleugje christendom met een sausje kapitalisme er over. Het leven wordt als een inspanning gezien: in het zweet van uw aanschijns zult gij uw leven verdienen. En loont die inspanning wel: wat levert het leven eigenlijk op? Een kosten-baten-analyse. Zelfs het leven wordt hier als een economisch bedrijf gezien en niet bijvoorbeeld als een kunstwerk. Aan de ene kant van het levenskasboek telt men de inspanningen op die het leven kosten; aan de andere kant noteert men de baten, die het leven oplevert.

Maar hier al dreigt men vast te raken. Want waarom plaatst men iets bij de kosten en waarom iets bij de baten? Dit kan men alleen, als men een bepaalde waardenschaal, gedragen door een eigen levensvisie, hanteert. Wat verwacht ik persoonlijk van het leven of iets minder persoonlijk: wat heb ik als verwachtingen van de maatschappij waarin ik leef in mijzelf overgenomen: werk, gezin, relaties, gezondheid, toewijding aan sociale taken? Leveren ze me voldoende geluk op? Maar wat is eigenlijk geluk en gelukkig zijn? Gezien de vele onbekende en ongrijpbare factoren is het niet mogelijk zo'n kosten-baten-analyse van ons leven te maken. Wat we wel kunnen en soms emotioneel ook doen, is de tegenstelling aangeven, die we voelen tussen ons feitelijke leven en de verwachtingen, die we van ons leven hebben, tussen het harde leven en onze dromen.

Zelfs als we zo'n kosten-baten-analyse van ons leven zouden kunnen maken, dan heeft het nog maar een voorbijgaande waarde. Ons leven gaat (hopelijk) nog even verder. We doen nieuwe ervaringen op, die onze waardenschaal wel eens kunnen veranderen. En wie weet: misschien worden we niet alleen ouder, maar ook wijzer. Vlak voor het sterven hebben mensen de neiging een eindbalans van hun of haar leven uit te spreken. "Ik heb een fijn leven gehad" of "Ik heb een rot leven gehad" of "Kon ik het nog maar eens over doen". Dit klinkt als een afsluitend oordeel over ons leven, dikwijls zonder precies te kunnen aangeven waarom. Maar hoe belangrijk dit subjectieve oordeel ook is, het blijft staan in de sfeer van de tijd. Zolang er nog leven is, kan de mens nog van mening veranderen over zijn leven.

Zelfs als we het gevoel hebben, dat ons leven geslaagd is, dan hebben we -objectief gezien- nog maar een klein deel van hét leven gerealiseerd. Ieders leven wordt uiteindelijk onvoltooid afgesloten bij de dood. De wijze waarop we dit bij ons sterven ervaren kan echter zeer verschillend zijn. Een gelukkig leven verzoent ons veel gemakkelijker met de onvoltooidheid dan een ongelukkig leven dat doet.

ZIN EN DOEL VAN HET LEVEN

In de filosofische literatuur over de zin van het leven viel het me op, dat met de 'zin' van het leven soms wordt bedoeld 'het (eind)doel' van het leven of het uiteindelijk streefideaal van het leven. Persoonlijk lijkt me dat niet juist. Ik maak namelijk zelf een scherp onderscheid tussen zin en doel van het leven, ook al sluiten beide elkaar niet uit^{vii}.

Ik versta onder einddoel, wat de griekse filosoof Aristoteles hierover zei: het doel van het leven is datgene waar de mens uiteindelijk op gericht is en waarin hij zijn voltooiing vindt. Als de zin van het leven zou samenvallen met het doel van het leven, dan komt het leven helemaal in het teken te staan van de voltooiing in de toekomst. Bovendien wordt in veel religies en filosofieën het einddoel ook nog iets dat niet alleen met de individuele mens, maar met de hele menselijke geschiedenis te maken heeft. Het vluchtige en kleine leven van de mens wordt opgenomen in een veel groter en belangrijker geheel, soms binnen deze wereld te realiseren, soms boven deze wereld uitstijgend. Modellen hiervan in onze westerse cultuur zijn: de kringloop van de natuur, de communistische heilsstaat, het rijk Gods. De mens krijgt hierbinnen een uitgerekte nek, zoals bij de schilderijen van Aad de Haas in de kerk van Waalwyler. Hij ziet reikhalzend uit naar het bereiken van het einddoel. Hij is gericht op een groots perspectief en ideaal in de toekomst, waaraan hij al zijn krachten moet wijden. Zijn gewone dagelijkse leven krijgt een boven-individuele betekenis. Als ik spreek over de zin van het leven, dan heb ik het over het heden. De zin van het leven heeft te maken met alle dingen, die ik hier-en-nu ervaar, waar ik actueel op betrokken ben. Dat kan van alles zijn: werk, relaties, lijfelijke en geestelijke gezondheid. Vanuit deze onmiddellijke ervaringen in het heden streven we natuurlijk ook allerlei taken en doelen na, die pas bevrediging geven, als we ze bereikt hebben. Op deze wijze vormen de kleine doelen, die we nastreven een onderdeel van de zin van het leven. Het is zelfs mogelijk, dat we, gezien de vele onverklaarbare aspecten van het leven, een einddoel van het leven kiezen, zoals dat

in het voorgaande is beschreven. Het grote verschil is echter, dat hier het accent in ons leven niet komt te liggen op het einddoel, maar gericht blijft op de ervaringen in het heden. Van hieruit wordt het einddoel bekeken en gecorrigeerd. Het einddoel, juist omdat het in de toekomst ligt, kan zelf niet ervaren worden. Wel ziet men het belang hiervan in en kan het streven in die richting iets aan het aardse geluk toevoegen. Het accent in het leven blijft dus liggen, ook als de mens een einddoel aanvaart, op het heden en het ervaarbare.

Wat ik belangrijk vind in het onderscheid tussen doel en zin van het leven is niet alleen de gerichtheid van de een op de toekomst en van de ander op het heden, maar het verschil in perspectief waarin het menselijk leven gezien wordt. Bij het einddoel wordt het leven bekeken vanuit een toekomstige voltooiing en vandaaruit wordt ons gewone doen en laten gewikt en gewogen. Bij de zin wordt het leven gewikt en gewogen vanuit het gebeuren van het leven zelf. Voor deze gedachte vond ik steun bij de filosoof Nietzsche (1844-1900).

De visie van nietzsche. Nietzsche maakt een onderscheid tussen het ultieme (het laatste) en het fundamentele. Hij verwijt de filosoof Plato, het christendom, de filosofen Hegel en Marx (bijna iedereen en alles waar onze westerse cultuur op steunt), dat ze het menselijk leven alleen maar bekeken hebben vanuit het einddoel en daarmee vanuit de staat van volmaaktheid, voltooidheid, verlossing. Ze hebben zich hiermee blind gestaard op het ultieme (het laatste) en daarmee het fundamentele verwaarloosd.

Met mijn eigen woorden komt dat op het volgende neer. Door het leven te bekijken vanuit de eindfase legt men een eenzijdige nadruk op een leven achter, boven of onder ons aardse leven. Hiermee wordt ons gewone dagelijkse leven gereduceerd tot een soort schaduw- of schijnleven, een 'aards tranendal' dat zo snel mogelijk doorlopen moet worden of een 'vervreemd bestaan' dat door sociale strijd opgeheven moet worden. De aarde, het menselijk lichaam, de zintuigen komen hierdoor niet uit de verf. Het woord 'genieten' heeft geen vaste plaats in het woordenboek van deze stromingen. Alles komt later. Geen wonder dat juist erotiek en seksualiteit als de meest aardse momenten van het bestaan in een puriteins nachtlucht komen te staan.

De vele antwoorden uit het verleden en de moderne tijd

Nu ik de vraag naar de zin van het leven geanalyseerd heb, wil ik kijken naar de vele antwoorden die in de loop van de eeuwen op deze vraag zijn gegeven en naar het probleem, dat de moderne mens volgens mij heeft met deze antwoorden.

De mens heeft in alle tijden en culturen met deze vraag gespeeld en allerlei antwoorden bedacht. Geboeid kijk ik naar de worsteling, die de mens in de loop van de eeuwen gevoerd heeft om de zin en vooral het doel van zijn bestaan te vinden en voor zichzelf te verhelderen in een wereldbeschouwing. Gebukt onder de strijd om in leven te blijven en zich in zijn nageslacht voort te zetten voelt hij zich dicht bij de natuur betrokken. Geboren worden, groeien, rijpen en sterven vormen de belangrijkste levensfeiten, waar de wereldbeschouwingen zich omheen weven. De mens voelt zich opgenomen in een groot cyclisch gebeuren, waarin het verleden zich steeds herneemt en actualiseert. Met de komst van jodendom en christendom gaat de mens zich een onderdeel voelen van een historisch proces, waarin zich het drama van zonde en verlossing afspeelt. God en de ziel vormen de spelers van dit drama. De goede afloop is geen herhaling van het verleden, maar een projectie in de toekomst.

DE MENS ALS EEUWIGE ZOEKER EN ONTWERPER VAN BEELDEN

Een prachtig boek om deze worsteling van de mensheid gade te slaan is 'Mythen van de mensheid'^{viii}. Het biedt een kennismaking met het zoekproces van de mensheid naar de zin en het doel van het leven en de fantastische uitbeelding, die deze gekregen heeft in de vorm van mythen, sagen, culturele tradities en godsdiensten.

Het heeft in mijn leven een hele tijd geduurd, voordat ik onbevangen van deze uitingen kon genieten, zonder voortdurend de vragen te stellen of ze 'waar' of 'vals' waren. Door mijn theologische studie had ik deze uitingen alleen maar leren zien als primitieve vormen, die op zijn best een verre afschaduwing waren van de enig ware godsdienst in de vorm van het christendom. Het afsterven van de overtuiging dat het christendom de waarheid bezit en superieur is aan andere religies en godsdiensten vormde een langzaam proces in mijzelf.

Een belangrijke rol bij deze 'bekering' heeft voor mij de taal filosofie van Wittgenstein (1889-1951) gespeeld. Volgens hem behoort het vraagstuk van het doel (bij hem: de zin) van het leven tot het terrein van het onzegbare, het mystieke. We kunnen er beter over zwijgen. Wil men er toch iets over zeggen, dan overschrijdt

men de grens, die aan de communicatieve taal is gesteld. Men komt dan op het terrein van de verbeeldingskracht van de mens, waar mensen elkaar niet meer met feiten en met gewone taal kunnen overtuigen. Men komt hier op het terrein van de taalspelen, waar iedere cultuur zijn eigen spel heeft om de chaos van het leven te bedwingen. Vandaar een eindeloze variatie aan uitingen om de zin van het leven uit te beelden via poëzie, kunst, filosofie en religie. Een terrein om van te genieten, niet om te argumenteren.

Men vindt hier immers de bijna onbegrensde vindingrijkheid van de mens om met zijn eigen angsten en verlangens om te gaan, ze te bezweren in rituelen, godsdiensten en poëzie. Deze uitingen van verbeeldingskracht bevatten allerlei verwijzingen naar: scheppers van de natuur en van de mens; wereld, onderwereld en bovenwereld; toverij, kunst en vaardigheden; dieren, monsters en mythische gedachten; liefdes- en vruchtbaarheidsgoden; strijd in de hemel en op aarde; zwerftochten en beproevingen; dood en wedergeboorte.

In al hun variatie drukken ze steeds de verwachtingen uit die de mens heeft over het leven.

LOT, GENADE EN VRIJHEID

Binnen onze westerse cultuur kan men, kijkend naar het antwoord op de vraag naar de zin van het leven, bepaalde perioden karakteriseren met een enkel trefwoord. Bij de Griekse oudheid hoort het woord 'lot'. Het past bij de beleving van een onveranderlijke wereld, waarin de wetten van de goden leven en dood van de mensen bepalen. Antigone staat hiervoor model, tot in onze tijd aan toe.

Bij het Christendom past het woord 'genade', die de mens 'om niet' ontvangt en waarin zijn heil bezegeld wordt. De zin van het menselijk leven hangt af van de voorzienigheid van God. In zijn angstwekkende vorm zien we dit terug in de predestinatieleer van Calvijn, waarin God vastlegt wie uitverkoren en wie veroordeeld is. Het leven is gericht op een voltooiing die boven onze wereld uitgaat en waaraan niet iedereen deel zal krijgen.

De moderne tijd wordt gekenmerkt door het woord 'vrijheid', d.w.z. het besef dat we een zekere speelruimte hebben om ons eigen leven zelf vorm te kunnen geven, zonder dwang van buitenaf of binnenuit. We kunnen autonoom ons leven zelf vorm geven. De figuur van Faust, zoals Goethe die beschreven heeft, staat hiervoor model. Ook hier wordt het leven in eerste instantie optimistisch geïnterpreteerd.

Ik zie in deze trefwoorden niet alleen een stukje geschiedenis van het levensgevoel van de westerse mens, maar tegelijkertijd karakteriseren zij het menselijk leven in het algemeen. Het leven

hebben we voor een groot deel niet in eigen handen; het is het lot dat ons overkomt. Maar het leven is ook vol verrassingen die zomaar ons toevallen (genade). Het leven is ook ons eigen maaksel, waar we zelf verantwoordelijk voor zijn. Tesaamen genomen geven ze een beeld van de gecompliceerde situatie van de mens: de 'verdeelde mens'^{ix}.

EEN BELOFTE TE VEEL?

Funktie van de godsdienst. In het zoeken van de mens naar het doel van het leven spelen de wereldbeschouwingen, vooral in de vorm van religies en godsdiensten, een heel belangrijke rol. Wat mij sinds mijn kennismaking met de theorieën van Freud en Marx over de religie altijd heeft verbaasd, is het feit, dat ze ondanks hun houtsnijdende kritiek op de godsdienst toch niet konden verklaren, waarom de godsdienst maar bleef bestaan. De oorsprong van de godsdienst schijnt meer te zijn dan een projectie, voortkomend uit gefrustreerde geluksverlangens of uit hopeloze materiële situaties. Een verklaring die mij het beste bevalt is de volgende: de mens heeft een angst voor chaos en een verlangen naar een eenheid, die hij in zijn eigen leven niet kan bereiken. De godsdienst is een orde-scheppende wereldbeschouwing en komt daarom het meest tegemoet aan het verlangen van mensen naar orde en eenheid in het leven. Een wereldbeschouwing, die het begin en het einde van het leven in één visie weet samen te vatten en hierin iedere individuele mens een zinvolle plaats kan geven, biedt de mens de grootst mogelijke bescherming en troost in een dagelijks leven dat getekend wordt door verbrokkeling en eindigheid. Deze funktie van de godsdienst wordt in alle culturen zichtbaar. Ze helpt de mensen hun leefwereld als een zinvolle orde te ervaren. Ze geeft hun de mogelijkheid zich 'thuis' te voelen in het universum. Ze verschaft verklaringen en uiteindelijke oplossingen voor de schaduwzijden van het leven, voor onrecht, lijden, dood en irrationaliteit. Hierdoor geeft de godsdienst troost, vooral in de z.g. grenssituaties van het leven. De belangrijkste gebeurtenissen van het leven: geboorte, volwassen- worden, trouwen, sterven en dood worden door de godsdienst geritualiseerd, waardoor ze ingebed worden in dit groter geheel. Hiermee krijgen deze gebeurtenissen een boven-individuele betekenis, waaraan het individu kan deel hebben. Hiermee wordt de ongeborgenheid van de mens en de fragmentarisering van zijn leven overwonnen. De mens zoekt naar het einddoel van zijn leven, d.w.z. naar een zinvolle plaats in een groter geheel dan zijn eigen leven alleen en naar een gelukkige afloop van de menselijke geschiedenis, waarin hij zelf zijn voltooiing zal vinden.

Een belofte te veel. Deze orde-scheppende functie van de godsdienst (in mijn geval: het christendom in zijn rooms-katholieke vorm) heb ik in mijn eigen leven lange tijd als positief ervaren. Pas langzaam zijn hier breuken in gekomen. De geborgenheid en de troost die het christendom gaf, kwamen in conflict met mijn eigen levensgevoel, dat sterk beïnvloed werd door de existentialistische filosofie, waarin juist de ongeborgenheid van de mens en zijn vrijheid centraal stonden. Hoezeer ik ook nu nog kan genieten van de esthetische kanten van het christendom: de christelijke kunst, het gregoriaans, bepaalde teksten uit de christelijke traditie, de religieuze kern van het christendom heeft voor mij afgedaan. Ik kan niet meer uit de voeten met de heilsbelofte van een 'uiteindelijk thuis' als eindpunt van de menselijke geschiedenis en als voltooiing van ieder menselijk leven. Ze geeft aan het menselijk leven een definitief sluitstuk, dat in mijn visie niet gegeven mag worden. Het is voor mij een belofte te veel, die afbreuk doet aan wat ik als het meest wezenlijke van het menselijk bestaan ben gaan ervaren: de ontheemdheid en onvoltooidheid. Bewijzen dat ik hierin gelijk heb kan ik niet geven. Want ook mijn stellingname behoort tot het taalspel van de moderne cultuur waarin vele mensen grote moeite hebben met de traditionele antwoorden op de vraag naar de zin van het leven.

MOEITE MET DE ANTWOORDEN UIT HET VERLEDEN

Crisis. In de literatuur over de zin van het leven wordt veel aandacht besteed aan de grote veranderingen, die zich in de moderne tijd op dit punt voltrokken hebben. De eerste die mij in vogelvlucht van deze 'crisis' een verklaring gaf, was de filosoof en socioloog de Valk. Op een overzichtelijke wijze laat hij zien, welke ontwikkelingen op het terrein van de ideeën en van de sociale processen een bijdrage hebben geleverd aan het wegvallen van grote zingevingsystemen, waardoor de individuele mens genoodzaakt wordt zelf de zin van het leven te vinden. Hij omschrijft de crisis, die hieruit voortkomt, als volgt: 'Men kan stellen dat de mens niet goed kan leven zonder dergelijke zingevingen. Zij geven hem metafysische zekerheid en een richtsnoer voor het handelen. In onze samenleving moet de individuele mens, meer dan in het verleden, zelf de zin van zijn bestaan zoeken. De samenleving als geheel helpt hem daarbij niet meer, en ook de verschillende maatschappelijke instanties (waaronder in de eerste plaats de kerken, maar ook het onderwijs, het gezin, de beroepsgroepen enz.) bieden in dit opzicht minder houvast dan voorheen'^x.

Angst voor de gevolgen. Wat me in dit citaat opvalt, is de angst, dat de mens zonder 'metafysische zekerheid en een richtsnoer voor het handelen' niet kan leven. Door het wegvallen van de godsdienst als belangrijke integrerende factor in het maatschappelijk leven is de individuele mens aan zichzelf overgelaten. Hij moet zelf de zin van het leven maar zoeken en kan dit niet meer overlaten aan de z.g. wereldbeschouwelijke experts. Dat geeft zo'n grote mate van onzekerheid en ongeborgenheid, zowel op wereldbeschouwelijk als ethisch gebied, dat het voor de Valk maar de vraag is of de gewone man en vrouw dit wel aan kunnen.

Hij en vele anderen met hem hebben (om in hun termen te blijven) moeite met de 'ontheemdheid' en 'transcendentale dakloosheid' van de moderne mens. Ze nemen de moderne tijd met zijn technische verworvenheden serieus, maar hebben grote twijfels of de moderne mens het zonder de zekerheid en geborgenheid, die vooral de godsdienst biedt, wel klaar kan spelen. Zonder levensbeschouwelijke parapluie komt de moderne mens van de regen in de drup.

De bewering, dat de mens niet buiten een vaststaand metafysisch en ethisch kader kan, vind ik niet realistisch. De wereld kan niet meer teruggedraaid worden, ook al zouden sommige mensen dit op levensbeschouwelijk gebied graag willen. Zowel de metafysische zekerheid als een vaste richtsnoer voor het morele handelen zijn diepgaand aangetast in de moderne tijd. Daar zullen we mee moeten leven.

De moderne mens met betrekking tot de traditionele antwoorden op de vraag naar de zin van het leven

Er is in de filosofie veel nagedacht over de situatie van de moderne mens en de moeite die hij heeft met de traditionele antwoorden op de vraag naar de zin van het leven. Voor hem is het niet vanzelfsprekend, dat het leven bij voorbaat de moeite van het leven waard is. Het moet maar blijken uit de ervaringen van de individuele mens en uit de loop van de geschiedenis. Voor zijn levensvisie is hij aangewezen op de vele wereldbeschouwingen die in omloop zijn en op die elementen, die bij zijn ervaringen passen. De wereld is voor hem geen kosmos meer in de traditionele zin van het woord. De eenheid tussen zijn eigen individuele leven, het leven van de mensheid en het leven in het algemeen is verbroken. Een overkoepelende zingeving wordt hem niet meer aangeboden. Hij staat zelf voor de opgave een nieuwe (voorlopige) eenheid te ontdekken en een eigen (voorlopige) levenszin te scheppen. Lukt

dat niet, dan is voor hem het leven in het algemeen of zelfs zijn eigen individuele leven zinloos.

BEELD VAN DE MODERNE MENS

Er zijn heel wat pogingen gedaan om een beeld van de moderne mens te schetsen^{xi}. Iedereen legt daarin accenten, die hij of zij zelf belangrijk vindt. Bij wijze van spontane inval heb ik ook voor mijzelf een beeld ontworpen van iemand die ik een moderne mens zou noemen. Het beeld dat ik oproep staat in schril contrast met wat ik dagelijks zie, hoor en lees. Het kijken naar bepaalde T.V.programma's, het luisteren naar de gewone dagelijkse gesprekken, het lezen van de streekbladen uit mijn omgeving geven mij de indruk, dat veel mensen wel in een modern-technische wereld leven en daarvan profiteren, maar in mentaliteit er soms ver vanaf staan.

Een beeld. Als ik een moderne mens probeer te omschrijven, dan heb ik de neiging automatisch in het jargon van de huwelijksadvertenties te vervallen. Het zij zo. Ziehier het signalement.

Een moderne mens is voor mij iemand, die uitbundig kan genieten van de mythische en religieuze verbeeldingskracht van het verleden, omdat hij hierin zijn eigen rusteloos verlangen naar eenheid en harmonie terug vindt. Hij kan esthetisch van deze verbeeldingskracht genieten en zelfs bepaalde brokstukken hieruit gebruiken voor de metafysische en religieuze interpretatie van zijn leven. Maar zijn diepste metafysische en religieuze wortels liggen voor hem niet meer in de bestaande religies of godsdiensten, maar in de moderne muziek en literatuur.

Een moderne mens is voor mij iemand die niet alleen kan luisteren naar klassieke muziek, maar ook kan genieten van moderne muziek. Hij heeft afgeleerd om alleen mooi te vinden wat direct in het gehoor ligt. In een langdurig leerproces is hij gewend geraakt aan het feit, dat een muziekstuk niet in een consonant, maar in een dissonant kan eindigen. Voor hem is dat een beeld van het moderne leven. In de moderne muziek is het harmoniemodel van het verleden doorbroken en de ongeborgenheid en naaktheid van het moderne bestaan kan aan het daglicht treden. Daarom heeft hij gevoel voor de worsteling van de componist Schönberg om de-in-het-oor-liggende harmonie van de klassieke muziek te overstijgen in de richting van de atonale muziek (de 'kakofonie', zoals veel tegenstanders zeggen).

Een moderne mens kan zich in mijn ogen laten meeslepen door de moderne literatuur, van Kafka tot Beckett. Hierin leest hij de

worsteling van de moderne mens om zin te geven aan zijn leven in een zinloze wereld. Hij kan diep wegzinken in de monologen, die door Beckett zijn neergeschreven. Een goede afloop van het verhaal behoort niet meer tot de vaste ingrediënten van een roman.

De kern. De kern van dit subjectieve beeld van de moderne mens bestaat in het feit, dat hij zich niet meer herkent in de oude wereldbeschouwingen, die hem een bepaalde zingeving aan het bestaan aanbieden. Hij heeft het gevoel, dat hijzelf -dikwijls in een eenzaam proces- zijn eigen zingeving moet zoeken en hiervoor geen steun meer vindt in de bestaande kerk- of geloofsgemeenschappen. De bronnen waaruit hij leeft en waarin hij zijn metafysische en religieuze gevoelens herkent liggen voornamelijk op het terrein van die literatuur, poëzie en andere vormen van kunst, waarin de moderne mens worstelt om de zin van zijn bestaan te vinden en waarvan de uitslag van de worsteling niet bij voorbaat vast staat. Wat hij dikwijls mist, is een gemeenschap van mensen die vanuit deze zelfde ervaring leven en een ritueel waarin de belangrijkste levensmomenten (geboorte, volwassenheid, sterven) gezamenlijk gevierd kunnen worden.

ZOEKEN NAAR GELUK

Hoe modern de mens ook moge zijn, hij blijft iets doen, wat de mensen in alle eeuwen hebben gedaan: zoeken naar geluk. Het is het meest constante antwoord, dat de mens op de vraag naar de zin van het leven heeft gegeven: 'ik wil gelukkig worden'. Het is zelfs zo'n fundamenteel gegeven, dat het terecht gekomen is in een van de eerste ontwerpen van de rechten van de mens: 'pursuit of happiness'^{xii}. Men kan dit zoeken niet alleen beluisteren in alle mooie romantische liederen en smartlappen die in de loop der eeuwen over 'geluk' gezongen werden, maar ook aflezen uit de eindeloze pogingen van filosofen om 'geluk' te definiëren en te beschrijven.

Geluk in de loop van de geschiedenis. In de westerse ethiek heeft men dit streven naar geluk aangeduid met het mooie woord 'eudemonisme': door de goden gunstig bejegend worden, een goede demon hebben. Omdat wij dit soort demonen hebben uitgebannen in onze moderne wereld, vertaalt de filosofie dit woord met: gelukzaligheid of met zich-zalig-voelen. Het roept in eerste instantie een lijfelijk gevoel op, dat ontstaat als we lekker gegeten, gedronken of gevrijd hebben, maar ook als we met succes een sociale taak vervuld hebben. Het woord 'genot' of 'lust' komt hier het dichtste bij en dat is ook merkbaar in de loop van de eeuwen. Mensen zoeken de zin van hun leven in het genieten, vanuit de stelregel: "Laten we van het leven genieten, want morgen zijn we dood".

De grootste sta-in-de-weg voor het geluk is het lijden en het leed. Vandaar de oproep van de stroming, die men het 'utilitarisme'^{xiii} noemt, het lijden (voorzover dat in onze macht ligt) te verminderen en weg te nemen. Het onvermijdelijke lijden zullen we echter moeten dragen.

Omdat de geluksamomenten voorbij gaan en afgewisseld worden door veel leed dat mensen elkaar aan doen of dat hun overkomt, zijn filosofen op zoek gegaan naar fundament, dat tegen deze vluchtigheid bestand is. Materiële genoegens (bezit, rijkdom, aanzien) leveren dit over het algemeen niet op, dus moet het liggen aan de kant van de spirituele genoegens (genieten van kunst, filosofie, meditatie). Ik kies uit de vele pogingen tot omschrijving van zo'n fundament er één uit om te laten zien, hoe ook hier het statische model van het leven een rol speelt.

"Eudemonie of gelukzaligheid is het gevoel van welbehagen, dat het gevolg is van een zich in harmonie weten, zowel innerlijk in en met zichzelf als met zijn omgeving"^{xiv}. De mens trekt zich terug uit de verwarrende ervaringen van de wereld in een rustpunt als een soort afschaduwing van het eeuwig leven.

Belangrijk in de filosofie over het geluk is de stelling: "De mens jaagt het geluk na, maar kan het nooit bereiken". We kennen dit uit de gezegden: Alles gaat voorbij, alles is ijdel, al het menselijk streven loopt op niets uit. Filosofen hebben aan dit gegeven verschillende waarderingen gehecht. Sommige spreken over 'tevergeefs', andere over 'ontoereikend'.

De constatering, dat het streven naar geluk tevergeefs is, wordt dikwijls gebruikt als een springplank naar een hiernamaals. Het degradeert het menselijk leven bij voorbaat tot een zinloze onderneming. Daarmee worden de momenten van 'geluk' twijfelachtig van waarde of met schuldgevoelens beladen. Het einddoel neemt de waarde van de andere levensdoelen weg. De constatering, dat het streven naar geluk ontoereikend is om al onze wensen en verlangen te vervullen, neemt de waarde van de geluksamomenten niet weg, maar meet ze toch af aan iets, dat wel toereikend zou zijn.

Mijn eigen visie op geluk. In mijn eigen visie op het geluk speelt het beeld dat Camus getekend heeft van Sisyfus een belangrijke rol. Hoe absurd het menselijk leven ook is, het gelukkig-zijn is hiermee niet uitgesloten. Ik hecht daarom grote waarde aan de (dikwijls kortstondige) momenten, waarop we ons tevreden voelen met het leven: met onze gezondheid, onze relaties, ons werk, onze sociale taak. Deze momenten hoeven niet afgemeten te worden aan een volmaaktheidsideaal, waarbij ze altijd in het niet verdwijnen. Ze hebben een eigen waarde en zijn het kostbaarste dat we in het leven hebben.

Ik vind ook, dat er een fundament gelegd kan worden onder deze voorbijgaande momenten van geluk. Het bestaat voor mij echter niet in een soort harmonie met onszelf of met het leven in het algemeen. Het fundament heeft een dynamisch karakter. Het wordt gevormd zowel door de vreugde, dat het leven steeds verandert en ons nieuwe ervaringen schenkt als door de gelatenheid, dat we veel dingen in het leven niet in eigen hand hebben^{xv}.

SCHETS VAN HET LABYRINT VAN WEGEN

Aan het einde van mijn speurtocht naar de zin van het leven en de persoonlijke accenten die ik zelf hierin leg, heb ik behoefte om het labyrnt van wegen, waarin ik gedooled heb, in enkele grote filosofische lijnen te schetsen. Het zijn de lijnen die ik naderhand nog eens hoop uit te werken, als ik tijd van leven heb^{xvi}. Ze geven mijn persoonlijke visie weer en zijn gebaseerd op de 'lotgevallen' van mijn eigen leven.

Doel van het leven. De eerste hoofdweg is de weg die zich met het einddoel van het leven bezig houdt. Vanaf de griekse filosoof Plato met zijn Ideeënleer, het christendom met zijn Rijk Gods, het marxisme met zijn communistische Heilsstaat is de westerse cultuur gebiologeerd geweest door het einddoel van het menselijk leven, het ultieme, zoals Nietzsche zegt. Het levensproces is gericht op harmonie, voltooiing, perfectie, dat ofwel aan het eind van de geschiedenis ofwel na de geschiedenis plaats vindt. Daar ligt het ware leven. Ons gewone leven neemt hieraan deel, maar haalt deze volmaaktheid niet. Het is daarom een schaduwbestaan, een tranendal, een vervreemde wereld.

Door heel deze geschiedenis heen ziet men echter de mens zoeken naar geluk in dit aardse leven, in velerlei vormen. De beleving van het hier-en-nu is niet weg te dringen door het grote doel in de toekomst, waar de ervaring niet in kan doordringen.

In de moderne tijd treedt een breuk in deze weg op. Deze heeft te maken met het feit, zoals filosofen beargumenteren, dat dit soort einddoelen (metafysische kwesties) buiten onze gewone kennishorizon en buiten de communicatieve taal vallen. Daarmee - om weer Nietzsche aan te halen - gaat het accent in het leven vallen op het eigen zingevingsproces van de mens met zijn zoeken naar geluk binnen dit leven.

Het zingevingsproces. De tweede hoofdweg is de weg van het individuele zingevingsproces. Menselijk leven is zin geven aan alles wat zich in het leven afspeelt op basis van een levensvisie. Het is niet alleen een instinctmatig proces, zoals bij de dieren die

precies hun levensweg volgen binnen de smalle marges van een instinctmatig patroon. De mens moet zijn eigen leven vorm geven zonder veel vastliggende patronen. Hij moet leren leven. Dat kan hij alleen, als hij zich een beeld vormt van het leven, dat hij wil leiden. In dit beeld spelen zijn verwachtingen en dromen een grote rol.

Natuurlijk valt de mens -sociologisch gezien- niet in een chaos, als hij of zij geboren wordt. De maatschappij, waarin hij terecht komt heeft het leven al 'bedwongen' en heeft de belangrijkste momenten van zingeving al vastgesteld. In onze cultuur hebben die te maken met werken, relaties, gezondheid, enz. Deze maatschappelijke werkelijkheid waarin de mens geboren en getogen wordt is het terrein, waarbinnen hij zijn eigen levensvisie gestalte moet geven. Zijn dagelijks leven maakt het hem hierbij niet gemakkelijk, omdat het een soort vanzelfsprekende regelmaat in het leven invoert. Hierin moet hij experimenteren of hij 'zin heeft in het leven', d.w.z. zich thuis voelt in de wereld waarin hij terecht is gekomen (zich gelukkig voelt) en de problemen van het bestaan de baas kan worden (gelatenheid). Hij moet hierin ook een standpunt bepalen ten opzichte van de 'grenssituaties' van het leven (b.v. lijden, eindigheid, dood). Hij heeft hierbij de mogelijkheid om ofwel een einddoel binnen of buiten het aardse leven te zoeken (ook al weet hij dat hij hiermee het gewone ervaringspatroon en de gewone spreektaal overschrijdt) ofwel om het bestaan in al zijn ongeborgenheid en naaktheid te accepteren.

De zin van het leven. De derde hoofdweg wordt gevormd door het uitspreken van de waardering, die men -al levend- van het leven in zijn geheel heeft gevormd. Dit is het terrein van de zin van het leven. Iedere mens vormt zich op basis van zijn levenservaring een bepaald beeld van alles wat hij in het leven heeft gedaan en wat hem is overkomen. Hij toetst dit alles aan de verwachtingen die hij heeft van zijn leven en spreekt hierover een bepaalde waardering uit. Vindt hij zijn eigen leven en het menselijk leven in het algemeen de moeite van het leven waard? Een antwoord hierop heeft te maken met de zinvolheid of zinloosheid van het leven. Dit oordeel ligt in eerste instantie niet op theoretisch niveau. Dikwijls is het niet meer dan een vaag besef van gelukkig-zijn of ongelukkig-zijn. Het kan echter ook een neerslag vinden in het levensverhaal, dat iemand vertelt en waarin de waardering van het leven (zinvol of zinloos of iets er tussenin) uitgekristalliseerd wordt.

Juist bij het ouder-worden kan dit levensverhaal een grote rol spelen^{xvii}. Gezien de tegenwoordige levensverwachting, die wij als westerse mensen hebben, is er genoeg te vertellen over het wel en

wee, dat we als oudere mensen hebben meegemaakt. Ook al is de ervaring, dat het leven eindig is, niet voorbehouden aan de oudere mens, toch maakt het ouder-worden ons rijp voor het opmaken van een balans van ons leven. Niet in de zin van: "Dat was het dan", maar als een poging tot heroriëntatie: het toetsen van wat voorbij is en nooit meer terugkeert en het beoordelen van wat nog de moeite van het leven waard is in het licht van de afnemende levensstijd. De vraag naar de zin van het leven komt hier in alle hevigheid terug. Toch is het geen eenvoudige opgave om een consistent levensverhaal te vertellen, dat een antwoord geeft op de vraag, of we het leven de moeite van het leven waard hebben gevonden en hoe we op basis van zo'n oordeel verder willen leven. Zoals ik al gezegd heb, we moeten een zekere eenheid in ons leven aanbrengen, die alleen gebaseerd kan zijn op een eigen visie op het leven. De theoloog Augustinus plaatst in zijn 'Belijdenissen' zijn leven in het drama dat zich volgens hem afspeelt tussen God en de ziel en beoordeelt binnen dit kader zijn eigen levensloop. Er zijn in de loop van de geschiedenis veel andere beoordelingskaders gebruikt en soms door elkaar gebruikt: de momenten waarop we gelukkig waren; het gevoel een taak verricht te hebben in de maatschappij; het succes in het scheppen van kunstwerken; de verdieping van de innerlijke dialoog met onszelf (wijs worden). Ikzelf hanteer voor mijn eigen levensverhaal een driedubbel kader: gelukkig zijn, fijn werk (gehad) hebben en wijs worden. Alleen het tweede is redelijk te beoordelen. De andere kaders hebben zoveel subjectieve kanten, dat een beoordeling op deze punten bijna onmogelijk is. Ik ben er dan ook voor, dat men afstapt van het idee, dat we over ons leven maar één levensverhaal te vertellen valt. De zin van ons leven bestaat in het vertellen van vele levensverhalen, waarin we steeds andere accenten leggen en andere ervaringen aanboren. Ook ons eigen leven blijkt vele zinnen en vele on-zinnen te hebben.

NOTEN

In Nederland staat het vraagstuk van de zin van het leven de laatste jaren in het middelpunt van de belangstelling. Een overzicht van de crisis in de zingeving kan men vinden in: *Zinverving in de hedendaagse cultuur* (Baarn 1982); *zinproblemen in de moderne cultuur*. Afscheidsbundel voor prof. R. Layendekker (Culemborg, 1989); metafysisch en theologisch georiënteerde beschouwingen bij: Th. van Velthoven (red.), *Zin en zijn* (Baarn 1983); H. Berger, *Vragen naar zin. Een nieuwe inleiding in de metafysiek* (Tilburg 1986); P. Sars en P. van Tongeren (red.), *Zin en religie. Wijsgerige en theologische reflecties rond de zinvraag* (Baarn 1990); A. Peperzak, *Zoeken naar zin. Proeven van wijsbegeerte* (Kampen 1990). H. Schreuder (red.), *Zin in het leven. Over zingeving bij het ouder worden* (Zoetermeer, 1992); G.A. van der Wal, F. Jacobs (red.): *Vragen naar zin* (Baarn, 1992).

-
- ⁱ A. Camus, *De myte van Sisyfus*. 3e dr. De Bezige Bij, Amsterdam 1964, 9.
- ⁱⁱ Ik voel me verwant met de uitspraak die de filosoof Wittgenstein doet over de taal: "De taal is een labyrint van wegen. Je komt van de ene kant en je weet de weg; je komt van een andere kant op dezelfde plaats en je weet de weg niet meer" (*Filosofische onderzoeken*. Boom, Meppel 1976, nr.203).
- ⁱⁱⁱ Hannah Arendt, *Denken*. De Arbeiderspers, Amsterdam 1980, 30.
- ^{iv} Zie C.A.J. van Ouwkerk, In een leven verstrikt. Enige notities en marge van de levensloop, in: *Wijsgerig Perspectief* jrg. 29 (1988/1989) 34-40.
- ^v Milan Kundera, *Het boek van de lach en de vergetelheid*. Agathon, Bussum 1981, 277-278.
- ^{vi} Voor een uitleg van de grenssituaties bij Jaspers, zie: G.A. van de Wal, *Karl Jaspers*. Het Wereldvenster, Baarn 1970, 104-105. Van Ouwkerk (zie voetnoot 4) spreekt in deze kontekst over de grote aporia's van het bestaan. Hij bedoelt daarmee situaties waar de mens mee verlegen zit en geen doorzicht in heeft of uitweg in kan vinden. Hij noemt hiervoor: oorsprong en einde, leven en dood, ervaren eindigheid en verhoopde voltooiing, kwaad en onschuld, mislukken en slagen, geluk en ongeluk, miskenning en erkenning (p.36).
- ^{vii} Vergelijk ook het onderscheid, dat R.C.Kwant maakt in zijn: *Filosofie van de arbeid*. De Nederlandse Boekhandel, Antwerpen 1964, 92-98.
- ^{viii} Alexander Eliot, *Mythen van de mensheid*. Kosmos, Amsterdam 1977.
- ^{ix} Zie Th. Oudemans, *De verdeelde mens. Ontwerp van een filosofische antropologie*. Boom, Meppel 1980. Begrijpelijker is hij in zijn bijdrage aan het boek van J.Huijts (red.), *Psychotherapie en het onvermijdelijke*. Uitgeverij Intro, Nijkerk 1982, 21-49, met als titel 'Wedervaren en bewustzijn'.
- ^x J.De Valk, Maatschappelijke aspecten van de zinervaring, in: *Zinervaring in de hedendaagse cultuur*. Ambo, Baarn 1982, 20.
- ^{xi} Zie b.v. Kees Vuyk, *Homo volens. Beschouwingen over de moderne mens als willende mens naar aanleiding van Nietzsche en Heidegger*. Kok Agora, Kampen 1990, 35-46.
- ^{xii} De Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring, opgesteld door Jefferson in 1776, kent de mens niet alleen een aangeboren recht op leven en vrijheid toe, maar ook op 'pursuit of happiness'.
- ^{xiii} Vooral Jeremy Bentham (1748-1832) en John Stuart Mill (1806-1873) streefden naar een maatschappij waarin het grootste geluk voor het grootste aantal mensen moet worden betracht. Dit is gebaseerd op de stelling: de mens streeft het genot na en tracht de pijn te ontlopen.
- ^{xiv} Zie W.Leendertz/F.de Jong, *Beknopte inleiding tot de ethiek*. Van Loghum Slaterus, Deventer 1974, 33.
- ^{xv} Het mensbeeld dat hierachter steekt heeft in de moderne filosofie allerlei verwoordingen gekregen. Een kleine bloemlezing ter illustratie. De mens is een nooit te voltooiën imperfectum (Nietzsche); hij is een zichzelf overstijgende beweging (Merleau-Ponty); hij is een homo viator, een mens-op-weg (Marcel); hij is een nutteloze passie (Sartre); hij is een absurd wezen (Camus); hij is een ongefundeerd wezen, dat zoekt naar zijn fundering (Heidegger). Hoe deze filosofen de mens ook typeren, altijd is bij hen voltooiing en harmonie stilstand en daarmee het einde van de mens. Volmaakt gelukkig-zijn, volledige zelfontplooiing, perfecte solidariteit, volmaakte maatschappij blijven droombeelden, die ons nooit zullen loslaten, maar ook nooit verwerkelijkt kunnen worden.
- ^{xvi} Deze tijd van leven was me toegemeten. Het Boek *Op het spel gezet. Een speurtocht naar de zin of de zinloosheid van het leven*, verschijnt voorjaar 1993 bij uitgeverij Damon in Best.
- ^{xvii} Zie J.M.A. Munnichs, *Gerontologie, levensloop en biografie*. Van Loghum Slaterus, Deventer 1990, 16-25.